

КЕРІВНА ВЕРХІВКА ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1953–1964 РОКАХ

В. М. Буренков

Запорізький національний університет,

wiktorburenkov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9632-3781>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/AAF-7971-2019>

Ключові слова: партійно-радянська номенклатура, регіональні керівники, регіональні управлінські мережі, Володимир Щербицький, Леонід Брежнєв, Комуністична партія України, Дніпропетровськ.

У дослідженні показано специфіку соціальної динаміки керівної верхівки Дніпропетровщини у 1953 – 1964 рр. Аналізуються принципи формування та функціонування регіональних еліт СРСР, їх вплив на підбір і розташування ключових акторів у владній піраміді Дніпропетровщини. На основі реконструкції колективного портрету представників керівної ланки регіону в означений період автор статті намагається дошукатись відповіді на наступні запитання: чи була регіональна верхівка Дніпропетровщини замкненою? чи потрапляли до її лав «варяги»? якщо так, то на які управлінські позиції? як довго обіймали свої посади і чи успішно була їх кар'єра після виходу із місцевої правлячої верхівки? З огляду на ці питання висвітлено логіку кооптації місцевої регіональної партійно-радянської еліти до за-гальнореспубліканських і загальносоюзних органів влади. Показані деякі принципи та механізми формування так званого «дніпропетровського клану» Леоніда Брежнєва. Обґрунтовано наступні висновки: на відміну від більшості регіонів СРСР в Дніпропетровському обкомі не відбулось загострення відносин між «старшим» і «молодшим» першими секретарями обкому; довготривала відсутність на керівних посадах у партійно-радянському апараті регіону так званих «варягів» сприяє консолідації регіональної мережі, зорієнтованої на свого патрона Брежнєва; кадрова стабільність в середині регіональної еліти, помножена на амбіції цієї управлінської мережі та патронаж Брежнєва, дозволяє їм претендувати на найвищі партійно-державні посади в УРСР та СРСР. Отримані результати дослідження дають можливість у подальших дослідженнях співвіднести місцеві процеси з подібними процесами в інших регіонах УРСР та СРСР. Окремо слід вказати на необхідність подальших досліджень впливу так званих «силовиків» на регіональну еліту.

THE TOP LEADERSHIP OF THE DNIPROPETROVSK REGION IN 1953-1964

V. Burenkov

Zaporizhzhia National University

Key words: Soviet party nomenclature, regional leaders, regional management networks, Volodymyr Scherbytskyi, Leonid Brezhnev, Ukrainian Communist Party, Dnipropetrovsk.

The research shows the specifics of the social dynamics of the top leadership of the Dnipropetrovsk region in 1953-1964. The principles of forming and functioning of the regional USSR elites, their influence on the selection and allocation of key actors in the leadership pyramid of Dnipropetrovsk region are analysed. Based on the recreation of the collective portrait of the representatives of the leading elements of the region in the specified period, the author tries to find the answers to the following questions: was the regional leadership of the Dnipropetrovsk region a closed-shell structure? did the ranks of the “Varangians” participate in it? If so, which management positions did they occupy? How long did they occupy their posts and was their career success after leaving the local ruling elite? Considering these issues, the co-opting logic of the local regional Soviet party elite to the republican and all-union bodies is disclosed. Some principles and mechanisms of the so-called “Dnipropetrovsk clan” by Leonid Brezhnev formation are shown. The following conclusions are substantiated. Unlike most regions of the USSR, the Dnipropetrovsk Regional Committee did not exacerbate relations between the “senior” and “junior” first secretaries of the region. The long-term absence of the so-called “Varangians” in the Soviet party leadership of the region contributed to the consolidation of a regional network focused on their patron Brezhnev. The personnel stability inside the regional elite is multiplied by the ambitions of its administrative network and Brezhnev’s patronage allowed them to claim the highest state party positions in the Ukrainian SSR and the USSR as well. The obtained results of the research allow conducting further studies of the correlation local processes with similar ones in other regions of the Ukrainian SSR and the USSR. Besides, the importance of further investigation regarding the impact of so-called “security forces” on regional elites should be noted.

Однією із суттєвих рис сучасної політичної системи України є клановість, сімейність та інші неформальні практики. Значною мірою вони обумовлені комуністичною спадщиною, яка успішно збереглася і трансформувалася після 1991 року. Подібні неформальні відносини, замішані на корупції та лобізмі, були для тодішньої партійно-державної системи СРСР необхідною умовою для забезпечення її життєздатності та мінімальної гнучкості. Дослідження особливостей формування і функціонування неформальних груп в УРСР та СРСР дозволить дати необхідне теоретичне підґрунтя у боротьбі з цими антидемократичними практиками в сучасній Україні.

Вітчизняних досліджень, присвячених регіональним елітам УРСР 1950-х – 1960-х років, вкрай мало. Стаття Валерія Васильєва подає узагальнюючий опис ролі та функцій перших секретарів обкомів КПУ у середині 50-х – початку 60-х рр. XX ст.¹. Про роль партійно-радянської номенклатури УРСР в процесах хрущовської деєсталінізації на теренах Української РСР йдеться у дослідженні Петра Киридон². У наукових розвідках Олексія Штейнле описано особливості регіональних еліт Запорізької і Харківської областей та їх участі у боротьбі за владу в республіці³. Дослідження дніпропетровської номенклатури 1950-х – 1960-х років спорадичні, не системні і лише побіжно торкаються нашої проблеми. Дисертаційна робота Оріси Кулик, яка присвячена регіональній бюрократії Києва, Львова та Дніпропетровська, а також особистим мережам, які впливали на відносини між Радянською Україною та Кремлем⁴. Також є декілька довідників, які не розкривають специфіки існування і функціонування місцевої керівної верхівки у 1953 – 1964 роках⁵.

Короткий історіографічний огляд показує, що керівна верхівка Дніпропетровщини 1950-х – 1960-х

років присутня у наукових працях або як місцева ілюстрація загальносоюзних та загальноукраїнських процесів, або у вигляді окремих розрізнених фактів щодо перших осіб регіону. Системного аналізу її як соціальної групи на даний момент не було здійснено.

Перед нами постає завдання – на основі виявлених матеріалів відтворити специфіку соціальної динаміки в середині правлячої верхівки регіону в означений період. Це передбачає пошук відповідей на наступні питання: чи була регіональна верхівка Дніпропетровщини замкненою? чи потрапляли до її лав «варяги»? якщо так, то на які управлінські позиції? як довго обіймали свої посади і чи успішною була їх кар'єра після виходу із місцевої правлячої верхівки? Відповіді на ці питання дозволять краще розуміти логіку кооптації місцевої регіональної партійно-радянської еліти до загальнодержавних та загальносоюзних органів влади; «пролити світло» на механізми формування так званого «дніпропетровського клану» Брежнєва, а також співвіднести отримані результати з подібними процесами в інших регіонах УРСР та СРСР.

Після смерті Сталіна, з 1953 по 1956 роки, в СРСР починається процес оновлення перших секретарів крайкомів, обкомів та республіканських комітетів. За підрахунками Томаса Рігбі, змінили свої місця роботи майже половина (45 з 84 осіб) секретарів⁶. Таку масову ротацію можна пояснити намаганнями Хрущова підпорядкувати собі партійну вертикаль, що не могло не вплинути на трансформацію регіональних мереж у відповідності до нових соціально-політичних реалій⁷. В обкомі Дніпропетровської області подібних процесів нами не було зафіксовано, скоріше навпаки. Перші секретарі сиділи на своїх місцях міцно і продовжували формувати регіональну мережу – клієнтелу, а якщо їх і змінювали, то лише на «місцевого», не руйнуючи кадрових «традицій», що породжувало процес «коренізації кадрів». Таким патроном для дніпропетровців був Леонід Брежнєв, який вже встиг побувати в ролі керівника Молдови та у 1952 році, «з легкої руки» Сталіна потрапити до кола «обраних» в секретаріат ЦК КПРС.

З 1953 по 1964 роки Дніпропетровський обком КПУ очолювали по черзі дві знакові фігури у партійно-радянській системі УРСР та СРСР – Андрій Кириленко та Володимир Щербицький.

У 1950–1955 роках першим секретарем Дніпропетровського обкому був Андрій Кириленко. Народився він в сім'ї чоботаря 8 вересня 1906 року на слобіді Олексіївка Воронежської губернії. У анкетах свою національність визначав як росіянин. Навчання своє розпочав у 1920 році в робітничій профтехшколі. Під час навчання вступив до комсомолу, де числився до 1934 року. Після навчання почав працювати слюсарем, але вже через рік почав працювати насосником на місцевому маслостресті. З 1927 по 1928 роки був слухачем курсів з підготовки електриків. Після цих

¹Васильєв В.Ю. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (середина 50-х – початок 60-х рр. XX ст.). Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Київ, 2009. Вип. 15. Ч.1. С. 318–331.

²Киридон П.В. Роль партійно-державної номенклатури Української РСР на останньому етапі хрущовської деєсталінізації (перша половина 1960-х років). Уманська старовина: Науковий журнал. Умань, 2017. №. 4. С. 14–21.

³Штейнле О.Ф. Вихідці з Харкова у вищій ланці радянської номенклатури (1950 - 1970-ті роки). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. 38. С. 228–232; Штейнле О.Ф. Запорізька «партійна група». Нестворений клан другої половини 1940–1980-х років. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2015. Вип. 42. С. 166–171.

⁴Kulick O. M. When Ukraine ruled Russia: regionalism and nomenklatura politics after Stalin, 1944 - 1990. URL: <https://purl.stanford.edu/zd305kn5915>

⁵Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации: / за ред. И. В. Васильев. Днепропетровск: Промінь, 1979. 614 с.; Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси / за ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2009. Т. 1. 448 с.; Діячі державної влади та самоврядування Дніпропетровської області: історичні нариси / за ред. С. І. Світленко. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2010. Т.2. 400 с.

⁶Rigby T. H. Political Elites in the USSR: Central Leaders and Local Cadres from Lenin to Gorbachev. Aldershot: Edward Elgar, 1990. 301 с.

⁷Хлевнюк О. В. Региональная власть в СССР в 1953 - конце 1950-х годов. Устойчивость и конфликты. Отечественная история. Москва, 2007. №. 3. С. 31

курсів перебрався до м. Воронежа і почав працювати на місцевому заводі ім. Леніна слюсарем. У травні 1929 році потрапив до лав Червоної армії, але довго там не затримався, вже у серпні цього ж року обійняв першу в своєму житті посаду у партійних органах – інструктор окружного комітету ВЛКСМ.

Для просування у гору кар'єрними щаблями йому була необхідна вища освіта тому, у грудні 1930 року Кириленко став студентом авіаційного інституту міста Новочеркаська. З невідомих нам причин, у вересні 1932 року перевівся у тільки-но відкритий Рибінський авіаційний інститут ім. С. Орджонікідзе, де і здобув диплом про вищу освіту. Після закінчення інституту у серпні 1936 року за направленням потрапив до міста Запоріжжя на завод ім. Баранова на посаду інженера-конструктора дослідно-конструкторського відділу. Судячи з усього, Андрій Павлович виявився доволі гарним фахівцем, так як менше ніж через рік він отримав підвищення – провідний інженер відділу. Проте успішну інженерну кар'єру він вирішив не продовжувати, а перейти на більш перспективну партійну роботу. Спершу обійняв посаду секретаря Ворошилівського РПК КП(б) України на своєму заводі і також досяг успіху.

Після створення 10 січня 1939 року Запорізької області Кириленко потрапив в апарат обкому. Маючи вищу освіту, робітничий досвід і досвід роботи в партапараті, він не просто туди потрапив, він обійняв посаду другого секретаря Запорізького обкому, тобто став другою людиною в області. З початком війни призначений членом Військової ради у 18 армії (1941–1942 рр.), але згодом був направлений до Москви уповноваженим ГКО. Після звільнення Запоріжжя повернувся на своє попереднє місце роботи – другим секретарем обкому, де зав'язав дружні відносини з тодішнім керівником області Брежнєвим. Ці приятельські відносини стануть знаковими і принесуть значні «дивіденди» їм обом. У 1947 році Кириленка, який вже «засидівся» на других ролях, призначили першим секретарем Миколаївської області, яка була меншою за промисловим потенціалом ніж Запорізька область. На нашу думку, це було випробування управлінських якостей Кириленка. Чому не призначили першим секретарем вже майже рідної для нього Запорізької області? Ймовірно, головною причиною була практика «тасування кадрів» сталінської доби, що мала запобігти формуванню місцевих кланів¹.

У серпні 1950 року Кириленка призначають замість його старого знайомого Брежнєва першим секретарем Дніпропетровського обкому. Можливо, саме Брежнєв рекомендував на своє місце Кириленка, хоча це є лише нашою здогадкою. Дніпропетровська область на той час вже була однією з найрозвинутіших в економічному плані областей УРСР. Цією областю Кириленко керуватиме п'ять років, поки не потрапить під «хрущовську кадрову ротацію», за якою його направлять першим секретарем Свердловського обкому КППС.

На місце Кириленка потрапив «місцевий» – Во-

лодимир Щербицький. Весь його життєвий шлях був пов'язаний з цим регіоном. Народився Володимир Щербицький 17 лютого 1918 року в сім'ї токаря у м. Верхньодніпровську Катеринославської губернії (за старим адмін. поділом). На відміну від свого попередника в графі національності він записав «українець». У 1931 році ще навчаючись у школі вступив до ВЛКСМ. Після закінчення школи, у 1936 році вступив на механічний факультет до Дніпропетровського хіміко-технологічного інституту ім. Дзержинського. Перед початком війни встиг відпрацювати заступником головного механіка Верхньодніпровського дослідного заводу. 6 липня 1941 року потрапив під мобілізацію до лав Червоної армії. Роки військової служби Щербицький описує так у своїй автобіографії: «З грудня 1941 року по жовтень 1945 року працював на офіцерських посадах у військах Західного фронту, після чого був звільнений у запас як фахівець народного господарства з вищою освітою. Після демобілізації, до серпня 1946 р., працював за фахом – начальником бюро планових ремонтів Коксохімзаводу ім. Орджонікідзе»².

На цьому ж Коксохімічному заводі міста Дніпро-дзержинська з 1946 по 1948 роки Щербицький працював секретарем партбюро. 19 січня 1948 року обраний членом бюро і отримав посаду завідувача оргінструкторським відділом Дніпродзержинського МК КП(б)У, а пізніше, 29 травня 1948 року його обрали вже другим секретарем цього ж МК КП(б)У³. На цій посаді він буде працювати до 1952 року.

16 січня 1952 року відбувається малозрозумілий епізод у кар'єрі Щербицького: його звільняють з посади другого секретаря і відправляють із значним пониження секретарем партійного комітету Дніпродзержинського металургійного заводу. З нашої точки зору, це пониження можна пояснити тим, що Щербицькому треба було «пересидіти бурю», яка здійнялася внаслідок «доноса» на його батька. Про зміст цього «сигналу» ми можемо судити лише за доповідною запискою, яка була складена «за результатами перевірки Василя Щербицького». У цій доповідній резюмується: «компрометуючих матеріалів за час перебування Щербицького В. Г. на тимчасово окупованій території не встановлено»⁴.

«Опала» тривала недовго. 27 вересня 1952 року Щербицького рекомендують на посаду першого секретаря Дніпродзержинського міськкому⁵. Цю посаду він залишить 18 лютого 1954 року у зв'язку із переходом в обласний партапарат на посаду другого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ. Не виключаємо, що перехід Щербицького в обком був добре продуманою Андрієм Кириленком кадровою стратегією з метою укріплення регіональної мережі «місцевими». Через рік ця «стратегія» принесла свої плоди: 23 листопада 1955 року Володимир Щербицький стає наступником Брежнєва–Кириленка на посаді першого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ і працюватиме на ній до 20 грудня 1957 року.

²ДАДО – Ф.19. – Оп. 89. – Спр. 1. – Арк. 5.

³ДАДО – Ф.19. – Оп. 89. – Спр. 1. – Арк. 13-17

⁴ДАДО – Ф.19. – Оп. 89. – Спр. 1. – Арк. 41

⁵ДАДО – Ф.19. – Оп. 89. – Спр. 1. – Арк. 36

¹Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО) – Ф.19, – Оп. 40. – Спр.1555. – Арк. 1-13.

Таким чином, верхівка дніпропетровської номенклатури наприкінці пізнього сталінізму та в добу «відлиги» замінюється місцевими вихідцями, що не було характерним для тодішньої політичної системи і стало провідною тенденцією значно пізніше.

Як ми зазначали вище, у 1953 - 1956 роках відбулась систематична «перетруська» керівних кадрів різного рівня від республіканських до крайових партійних комітетів. Дніпропетровську область ці процеси зачепили трошки пізніше у 1957 році. Замість «місцевого» Щербицького присилають «варяга» Гайового. На короткий час переривається майже усталена «традиція» – керівником обкому має бути «місцевий».

Гайовий Антон Іванович народився 17 січня 1907 року у селищі Залізне Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Як видно із анкетних даних, визначав себе українцем. Вищої освіти не здобув, закінчив лише технікум. З 12 років почав працювати у місті Горлівці на місцевій шахті. З 1919 по 1930 роки працював у ливарному цеху шишельником (*В.Б. – робітник, який виготовляє форми для лиття*). З 1930 по 1933 роки очолював профспілковий комітет Горлівського машинобудівного заводу. На профспілковій ниві Гайовий мав певні успіхи і вже у 1933 році його обрали головою Горлівської міської профспілкової ради. У 1934 році він знову повертається на вже знайому йому роботу – секретарем парткому Горлівського машинобудівного заводу. Через два роки він вже потрапляє до Горлівського міськкому КП(б)У на посаду секретаря. З цього моменту розпочинається його стрімке сходження партійною драбиною у гору. З 1938 року Гайовий переходить на обласний рівень влади в апарат Сталінського обкому КП(б)У. Спершу він обирається секретарем (1938-1939 рр.), а згодом і головою Сталінського виконкому (1939-1940 рр.). З 1940 по 1950 рік, з перервою, був першим секретарем Ворошиловградського обкому КП(б)У.

У 1951 році був направлений на курси до ВПШ. Після закінчення цих курсів, обійняв посаду першого секретаря Запорізького обкому КП(б)У, на якій знаходився з 3 травня 1952 року по 20 грудня 1957 року. Набув значного досвіду управління промисловим регіоном, і його направили замінити Щербицького на посаді першого секретаря Дніпропетровської обкому КПУ. У цій якості він протримається чотири роки, 19 травня 1961 року, отримавши чергове підвищення, займе посаду секретаря ЦК КПУ¹.

У зв'язку з загостренням у 1962 році соціально-економічної ситуації Хрущов вирішує провести реформу – розділити за галузевим принципом на промисловий і сільськогосподарський партійний та радянський апарати від республіканського до обласного рівнів². Слід відмітити, що керівництво України мало свій погляд на цю реформу і навіть вносило

свої пропозиції, які лише частково були враховані³. Окрім того, як відзначає Олег Хлевнюк: «у Хрущова виник конфлікт з керівництвом України, яке спираючись на думки обласних керівників, намагалося мінімізувати масштаби розділення апарату»⁴. За підсумками цих бурхливих дискусій 20 грудня 1962 року була прийнята постанова Президії ЦК КПРС «Про реорганізацію керівних партійних органів в областях, краях, автономних та союзних республіках»⁵. В Україні серед 25 обкомів розділення апарату відбулося у 1962⁶. Прослідкувати хід дискусій і позицію керівництва Дніпропетровщини відносно цієї реформи, ми поки не можемо, оскільки ані стенограм, ані протоколів засідань Дніпропетровського обкому КПУ в Дніпропетровському архіві не збереглося.

Одним із результатів цього розділення було напруження у місцевих регіональних мережах, що іноді призводило до конфлікту між «старшими» та «молодшими» секретарями. Старшими секретарями, у більшості випадків були секретарі, які до цього займали місце першого секретаря ще у не розділеному обкомі, і саме їх призначали першими секретарями тієї галузі господарства, яка домінувала в регіоні⁷. У нашому випадку, старшим секретарями були: Микита Толобуєв та Володимир Щербицький вони ж і очолили Дніпропетровський промисловий обком, а молодшим – Олексій Ватченко, який керував Дніпропетровським сільськогосподарським обкомом.

Микита Толобуєв народився 11 листопада 1922 року в сім'ї службовця в місті Катеринославі. За національною приналежністю вважав себе росіянином. Початкову середню освіту почав здобувати у 23 школі, а потім перевівся у 12 школу міста Дніпропетровська, яку закінчив у 1937 році. Після завершення навчання в школі вступив до Дніпродзержинського металургійного технікуму, який закінчив у 1941 році. До військової мобілізації встиг відпрацювати декілька місяців контролером відділу технічного контролю на заводі ім. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ). 14 серпня 1941 був мобілізований і направлений у місто Нальчик до піхотного училища, де проходив навчання до жовтня 1943 року. По завершенню військової підготовки був призначений командиром взводу 373-го військового полку, що дислокувався у місті Моздок Ставропольського краю. З 1943 по 1945

³ Политическое руководство Украины. 1938 – 1989 / Сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю.И. Шаповал, А. Вайнер. Москва: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2006. – С. 276-280.

⁴ Хлевнюк О. В. Роковая реформа Н.С. Хрущева: разделение партийного аппарата и его последствия. 1962 - 1964 годы. Российская история. Москва, 2012. №. 4. – С. 167.

⁵ Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты. 1953 – 1964 гг. / Сост.: О.В. Хлевнюк и др. Москва: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2009. – С. 487-493.

⁶ Региональная политика Н. С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты. 1953 – 1964 гг. / Сост.: О.В. Хлевнюк и др. Москва: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2009. – С. 490.

⁷ Хлевнюк О. В. Роковая реформа Н.С. Хрущева: разделение партийного аппарата и его последствия. 1962 - 1964 годы. Российская история. Москва, 2012. №. 4. – С. 168.

¹ Державний архів Запорізької області. – Ф.П-102. – Оп.б. – Спр.1434.

² Президиум ЦК КПСС 1954 – 1964. Черновые протокольные записи заседаний: Стенограммы / Глав. ред. А.А. Фурсенко. Москва: РОССПЭН, 2004. Т. 1. – С. 575-596.

роки був командиром роти, а потім ад'ютантом мінометного батальйону. У грудні 1945 року був демобілізований у званні старшого лейтенанта, вступив на вечірнє відділення до Металургійного інституту ім. Арсенічева. Паралельно з навчанням почав працювати на Металургійному заводі ім. Дзержинського. Після закінчення у 1951 році інституту з присвоєнням кваліфікації – «інженер-металург сталеплавильник» продовжив працювати на тому ж заводі. 3 серпня по жовтень 1951 р. був референтом директора заводу; жовтень 1951 – травень 1952 рр. – начальником зміни мартенівського цеху; з березня 1952 по березень 1954 року – начальником відділу кадрів заводу ім. Дзержинського¹.

У 1954 році робітничка кар'єра Толобуєва закінчилася, розпочалась робота в місцевому партапараті. 17 березня 1954 року його обрали першим секретарем Сталінського райкому КПУ міста Дніпродзержинська. Через два роки в кар'єрі Толобуєва «ривок»: 11 грудня 1956 року його перевели з райкому на посаду інспектора ЦК КПУ. Але вже через три роки, 30 травня 1959 року він повертається до Дніпропетровська на посаду другого секретаря Дніпропетровського обкому КПУ, яку до нього обіймав Олексій Ватченко. Ватченко очолив Хмельницький обком КПУ. Толобуєв буде працювати на других ролях у «варяга» Гайового недовго. 24 травня 1961 року замість знятого Гайового Толобуєв буде обраний першим секретарем Дніпропетровського обкому. Таким чином, знову «місцевий» стане у керма області. 17 січня 1963 року у зв'язку з реорганізацією обласного партапарату Толобуєва обирають першим секретарем Дніпропетровського промислового обкому і тим самим за ним закріплюється роль «старшого» секретаря². Цією посадою йому доведеться поступитися Володимирі Щербицькому, якого знімають з посади Голови Ради Міністрів УРСР³. Слід відзначити, що разом з посадою Голови Уряду України Щербицький втрачає місце кандидата у члени Президії ЦК КПРС⁴. Це було ударом по «дніпропетровцям». Однак вже наступного року знімуть Хрущова, а його місце займе «дніпропетровець» Брежнєв, який поверне Щербицькому його попередню посаду Голови Уряду Української РСР (1965 - 1972 рр.).

«Молодшим» секретарем в цей складний для регіональної номенклатури період «реформ» 1963 – 1964 років був також «дніпропетровець» – Олексій Ватченко. Ватченко народився у селянській сім'ї 25 лютого 1914 року в місті Катеринославі. В анкеті записував себе українцем. Закінчив у 1938 році Дніпропетровський державний університет за спеціальністю «фізика». Працював завучем та вчителем фізики у середній школі міста Дніпропетровська. У 1940 році очолив школу, в якій працював. Після оку-

пації Дніпропетровська був мобілізований до лав Червоної Армії, де і служив до 1944 року. Повернувшись до Дніпропетровська у січні 1945 році, очолив Миськівський відділ освіти, але вже у травні цього ж року був понижений до заступника Миського відділу освіти (1945 - 1948 рр.)⁵. 24 січня 1948 року був обраний другим секретарем Жовтневого райкому міста Дніпропетровська. За рекомендацією Брежнєва 10 серпня 1949 року Ватченка назвали першим секретарем Нікопольського РК КП(б)У. Під час секретарювання Кириленка Ватченко пройде шлях від завідувача відділом партійних, профспілкових і комсомольських органів Дніпропетровського обкому (1952 - 1954 рр.) до секретаря Дніпропетровського обкому КПУ (1954 - 1955 рр.). При першому секретарі Дніпропетровського обкому Щербицькому Ватченко «виб'ється» у другі секретарі Дніпропетровського обкому і, навіть з приходом «варяга» Гайового, продовжуватиме займати цю посаду до чергового підвищення. 30 травня 1959 року його обирають першим секретарем Хмельницького обкому КПУ, керувати яким він буде до 1963 року. 31 січня 1963 року до кінця грудня 1964 року він буде першим секретарем Дніпропетровського сільськогосподарського обкому КПУ, працюючи у тісному тандемі з Толобуєвим та Щербицьким, які по черзі обіймали посаду першого секретаря Дніпропетровського промислового обкому. Після злиття промислового і сільськогосподарського обкомів у єдиний обком Ватченка направляють до Черкащини на посаду першого секретаря місцевого обкому КПУ (1954 - 1965 рр.)⁶.

Подібні кадрові переміщення керівників відбувалися і на рівні Дніпропетровського обласного обкому. За єдиним виключенням, керівниками цього органу були або уродженці Дніпропетровщини або ті, хто пройшов «школу партійного діяча» у місцевих партійно-державних органах – Микола Гавриленко (1952 - 1954 рр.), Іван Юнак (1954 - 1961 рр.), Микола Васильєв (1961 - 1963 рр. та 1963 - 1964 рр. – голова виконкому сільської обласної ради депутатів трудящих), Іван Яцуба (1963 - 1964 – голова виконкому промислової обласної ради депутатів трудящих), Михайло Пашов (травень - грудень 1964 р. – голова виконкому сільської обласної ради депутатів трудящих).

Не можемо не згадати і ще один «центр влади», в руках керівників якого, концентрувалася влада і вплив, співмірні з владою і впливом республіканських галузевих міністрів. Ми маємо на увазі голів Ради Народного Господарства Дніпропетровського економічного адміністративного району (з 26 грудня 1962 року – Придніпровський економічний район), які стали у керма новостворених «раднаргоспів» після хрущовської економічної реформи 1957 року. Ключовою метою змін були спроби передати на місця повноваження від галузевих управлінь територіальним⁷. Одним із наслідків цієї реформи, була лікві-

¹ДАДО. – Ф. 19. – Оп.58. – Спр.695. – Арк. 1-5

²ДАДО. – Ф. 19. – Оп.58. – Спр.695.

³Щербицький Володимир Васильович. Політичний портрет на фоні епохи. Київ: Видавничий Дім «АДЕФ-Україна», 2018. – С. 97.

⁴Чернев А. Д. 229 кремлевских вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах и цифрах. Справочник. Москва: Редакция журнала «Родина», Научный центр «Руссика», 1996. – С.79.

⁵ДАДО. – Ф. 18. – Оп.4. – Спр.211.

⁶ДАДО. – Ф. 19. – Оп.78. – Спр.5.

⁷Президиум ЦК КПСС. 1954 – 1964. Постановления. 1954 – 1958 / Гл. ред. А.А. Фурсенко. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. Т. 2. – С. 521-529.

дація галузевих міністерств. Зокрема, було ліквідовано Міністерство чорної металургії Української РСР, яке базувалося у Дніпропетровську, а голова цього міністерства входив до складу Бюро Дніпропетровського обкому КПУ. Базування такого потужного державного органу і сам факт входження міністра Сергія Тіщенко до складу Дніпропетровського обкому, підвищували статус і вплив місцевої партійно-державної еліти. Ліквідація ж міністерства підірвала вже налагоджені контакти місцевих керівників промислових підприємств з республіканськими чиновниками, а також руйнувало схеми прямого лобізму, які вже були налагоджені між керівниками області та міністерства. Це було ударом, але новостворена РНГ виявилась не чужою для дніпропетровців.

За час існування Ради Народного Господарства Дніпропетровського економічного адміністративного району / Придніпровського економічного району її очолювали Микола Тихонов та Леонід Лукич. Вони були міцно пов'язані з місцевою номенклатурою. До прикладу, Тихонов пройшов школу успішного господарника на місцевих підприємствах. Завдячуючи цьому досвіду, у нього відкрилися подальші кар'єрні перспективи загальносоюзного рівня: начальник Головного управління трубної промисловості Міністерства чорної металургії СРСР (1950 - 1955 рр.), заступник міністра чорної металургії СРСР (1955 - 1957 рр.)¹. Лукич, окрім «виховання» у місцевій партійній організації, ще й був народжений у Дніпропетровську². Все це не могло не вплинути на їхню особливу лояльність до керівників цього регіону, а керівники Дніпропетровщини не могли не використати цей шанс і почали активно створювати нові схеми лобізму, відновлюючи втрачений вплив, у зв'язку із ліквідацією Міністерства чорної металургії.

Отже, подібні зв'язки між керівниками регіону і місцевою номенклатурою повинні були породжувати неформальні відносини в середині такої замкненої системи, а також всілякі корупційні схеми. Важливим елементом протидії цим явищам могли стати лише «силові» органи. А хто ж керував цими органами?

З 1953 по 1964 роки місцеві УМДБ (УКДБ) та УМВС по Дніпропетровській області очолювали – Микола Приходченко (1950 - 1953 рр., 1954 - 1956 рр.), Олександр Мартинов (04.04. - 11.06.1953 р.), Іван Магльований (11.06. 1953 - 22.09.1953 рр.), Микола Єрмолів (22.09.1953 - 05.06.1954 рр.), Олександр Галкін (1956 - 1959 рр.), Петро Олійников (1959 - 1968 рр.)³.

Більш-менш типовою для всіх цих «силовиків» була біографія Олександра Мартинова, який керував УМВС Української РСР по Дніпропетровській області близько 2 місяців. Народився він у 1908 році в с. Юзівка (нині Донецька обл.); працював на металургійному заводі «Стальмост» у Донецьку (1931 - 1935 рр.). Кар'єру в НКВС розпочав у 1935 році. У проміжку між 1938 та 1941 роками працював на посадах заступника начальника або начальника УНКВС Київської, Житомирської та УНКВС Чернівецької облас-

тей. Перед початком і в перші місяці радянсько-німецької війни працював спершу заступником, а потім і начальником армійського польового оборонного будівництва. Згодом був призначений начальником оперативних відділів Воронежського, Степового та 1 Українського фронтів (05.1942 - 01.1944 рр.). З січня 1944 року його «перекидають» Україною з області в область: начальник УНКДБ Волинської області (01.1944 - 10.1944 рр.), начальник УНКДБ-УМДБ Миколаївської області (05.02.1945 - 28.04.1951 рр.); начальник УМДБ Одеської області (28.04.1951 - 19.03.1953 рр.), начальник УМВС Дніпропетровської області (04.1953 - 11.06.53 р.)⁴.

Проаналізувавши біографії всіх «силовиків» з 1953 по 1964 роки, які очолювали відповідні управління в Дніпропетровській області, ми приходимо до висновків, що всі вони «варяги», які не мали до свого призначення в Дніпропетровськ ніякого стосунку до цього регіону. Нікому з них не дають «пустити коріння» – термін перебування на посаді – від 2 до 9 місяців (до 1954 року). Початком збільшення тривалості перебування на своїх посадах – «укорінення» можна вважати 1954 рік, з цього року кожний наступний «силовик» лише буде збільшувати час перебування на своїй посаді. «Рекордсменом» став начальник УВС – УОГП Дніпропетровського облвиконкому Петро Олійников, який залишить свою посаду лише через 9 років у 1968 році.

Керівниками Дніпропетровської обласної прокуратури також призначались «варяги», але серед очільників цього відомства не спостерігалась така плінність кадрів, як в УНКДБ, УМВС. З 1953 по 1964 роки прокурорами Дніпропетровської області були – Іван Конопльов (1947 – 1956 рр.), Іван Гром (1957 – 1962 рр.), Іван Чубар (1963 – 1966 рр.)⁵.

Таким чином, ми можемо констатувати, що на відміну від більшості регіонів СРСР в Дніпропетровському обкомі не відбулось загострення відносин між «старшим» і «молодшим» першими секретарями обкому, так як всі вони були «місцевими», що сприяло консолідації регіональної мережі і посилювало позиції Леоніда Брежнєва у вирішальній боротьбі за крісло першого секретаря ЦК КПРС.

За логікою формування партійних і радянських органів місцевої влади, здавалось би, що керівниками або облвиконкому або обкому повинні бути так звані «варяги», щоб унеможливити формування монолітної місцевої мережі. Наявність протистояння між «варягом» і «місцевим», повинна була вносити подразнюючий фактор і, в той же час, забезпечувати взаємний контроль. Але цього не відбувалося у дніпропетровській партійно-радянській верхівці оскільки, було створено той баланс сил, що давав поживне підґрунтя для розвитку всіляких неформальних відносин між партійною і радянської вертикаллю влади і сприяв формуванню кадрового резерву клієнтів «дніпропетровського клану» для висунення на впливові посади республіканського та загальносоюзного рівнів.

¹ДАДО. – Ф. 19. – Оп.78. – Спр.1.

²ДАДО. – Ф. 19. – Оп.41. – Спр.16566.

³Петров Н.В. Кто руководил органами Госбезопасности. 1941 – 1954 гг. Справочник. Москва: Звенья, 2010. – С. 105-106.

⁴Петров Н.В. Кто руководил НКВД. 1934 – 1941 / Н.В. Петров, К.В. Скорокин. Москва: Звенья, 1999. 504 с. URL: <http://old.memo.ru/history/nkvd/kto/biogr/index.htm>

⁵Історія прокуратури Дніпропетровської області: [Книга-фотоальбом]. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2011. – С. 9-11.

Інші процеси відбувались у місцевих «силових» структурах. Всі до єдиного керівника цих органів були «варягами». Що забезпечувало такий баланс сил, що не дозволяв повністю ізолюватись місцевій управлінській мережі від зовнішнього проникнення та контролю. Хоча збільшення терміну перебування

на своїх посадах представників силового блоку уможливило зародження різного виду і форм корупції між ними та керівниками партійно-радянської вертикалі влади. Але це питання потребує більш детального дослідження.

References

- Vasilyev V. Yu. Pershi sekretari obkomiv Kompartiyi Ukrayini v radyanskij upravlinskij sistemi (seredina 50-h – pochatok 60-h rr. XX st.). Ukrayina XX stolittya: kultura, ideologiya, politika. Kyiv, 2009. Vip. 15. Ch.1. C. 318–331.
- Kiridon P. V. Rol partijno-derzhavnoyi nomenklaturi Ukrayinskoyi RSR na ostannomu etapi hrushovskoyi destalinizatsiyi (persha polovina 1960-h rokiv). Umanska starovina: Naukovij zhurnal. Uman, 2017. №. 4. C. 14–21.
- Shtejnle O. F. Vihidci z Harkova u vishij lanci radyanskoyi nomenklaturi (1950 - 1970-ti roki). Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu. Zaporizhzhya, 2014. Vip. 38. C. 228–232.
- Shtejnle O. F. Zaporizka "partijna grupa". Nestvorenij klan drugoyi polovini 1940–1980-h rokiv. Naukovi praci istorichnogo fakultetu Zaporizkogo nacionalnogo universitetu. Zaporizhzhya, 2015. Vip. 42. C. 166–171.
- Kulick O. M. When Ukraine ruled Russia: regionalism and nomenklatura politics after Stalin, 1944 - 1990. URL: <https://purl.stanford.edu/zd305kn5915>
- Ocherki istorii Dnepropetrovskoj oblastnoj partijnoj organizatsii: / za red. I. V. Vasilev. Dnepropetrovsk: Promin, 1979. 614 c.
- Diyachi derzhavnoyi vladi ta samovryaduvannya Dnipropetrovskoyi oblasti: istorichni narisi / za red. S. I. Svitlenko. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 2009. T. 1. 448 c.
- Diyachi derzhavnoyi vladi ta samovryaduvannya Dnipropetrovskoyi oblasti: istorichni narisi / za red. S. I. Svitlenko. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 2010. T.2. 400 c.
- Rigby T. H. Political Elites in the USSR: Central Leaders and Local Cadres from Lenin to Gorbachev. Aldershot: Edward Elgar, 1990. 301 c.
- Hlevnyuk O. V. Regionalnaya vlast v SSSR v 1953 - konce 1950-h godov. Ustojchivost i konflikty. Otechestvennaya istoriya. Moskva, 2007. №. 3. C. 31–49.
- Derzhavnij arhiv Dnipropetrovskoyi oblasti (dali – DADO) – F.19, – Op. 40. – Spr.1555.
- DADO – F.19. – Op. 89. – Spr. 1.
- Derzhavnij arhiv Zaporizkoyi oblasti. – F.P-102. – Op.6. – Spr.1434.
- Prezidium CK KPSS 1954 – 1964. Chernovye protokolnye zapisi zasedanij: Stenogrammy / Glav. red. A.A. Fursenko. Moskva: ROSSPEN, 2004. T. 1. 1360 s. (Seriya: "Arhivy Kremlya").
- Politicheskoe rukovodstvo Ukrainy. 1938 – 1989 / Sost. V.Yu. Vasilev, R.Yu. Podkur, X. Kuromiya, Yu.I. Shapoval, A. Vajner. Moskva: "Rossijskaya politicheskaya enciklopediya" (ROSSPEN), 2006. 544 s. (Seriya: «Dokumenty sovetskoj istorii»).
- Hlevnyuk O. V. Rokovaya reforma N.S. Hrusheva: razdelenie partijnogo apparata i ego posledstviya. 1962 - 1964 gody. Rossijskaya istoriya. Moskva, 2012. №. 4. C. 164–179.
- Regionalnaya politika N. S. Hrusheva. CK KPSS i mestnye partijnye komitety. 1953 – 1964 gg. / Sost.: O.V. Hlevnyuk i dr. Moskva: "Rossijskaya politicheskaya enciklopediya" (ROSSPEN), 2009. 774 s. (Seriya: «Dokumenty sovetskoj istorii»).
- DADO. – F. 19. – Op.58. – Spr.695.
- Sherbickij Volodimir Vasilovich. Politichnij portret na foni epohi. Kyiv: Vidavnichij Dim «ADEF-Ukrayina», 2018. 888 s.
- Chernev A.D. 229 kremlevskih vozhdej. Politbyuro, Orgbyuro, Sekretariat CK Kommunisticheskoy partii v licah i cifrah. Spravochnik. Moskva: Redakciya zhurnala «Rodina», Nauchnyj centr «Russika», 1996. 336 s.
- DADO. – F. 18. – Op.4. – Spr.211.
- DADO. – F. 19. – Op.78. – Spr.5.
- DADO. – F. 19. – Op.78. – Spr.1.
- DADO. – F. 19. – Op.41. – Spr.16566.
- Petrov N. V. Kto rukovodil organami Gosbezopasnosti. 1941 – 1954 gg. Spravochnik. Moskva: Zvenya, 2010. 1007 c.
- Petrov N. V. Kto rukovodil NKVD. 1934 – 1941 / N.V. Petrov, K.V. Skorokin. Moskva: Zvenya, 1999. 504 s. URL: <http://old.memo.ru/history/nkvd/kto/biogr/index.htm>
- Istoriya prokuraturi Dnipropetrovskoyi oblasti: [Kniga-fotoalbm]. Dnipropetrovsk: ART-PRES, 2011. 304 s.

*Received 15 July 2020
Accepted 05 August 2020*